

בקיאות בתלמוד 'מסורת הש"ס' והיחס לגדולי תורה

אהרן ארנד

אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא ומשנה, גמרא הלכות ואגדות, דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים, קלים וחסורים וגזרות שוות, תקופות וגימטריאות, שיחת מלאכי השרת ושיחת שדים ושיחת דקלים, משלות כובסין משלות שועלים, דבר גדול ודבר קטן, דבר גדול מעשה מוכבה, דבר קטן היות דאביי ורבא (סוכה כח ע"א).

מאז היות חכמי תורה בעם ישראל מצויים סיפורים על גדולתם התורנית. יש סיפורים המתארים חריפות — המציינים את יכולתו של חכם מסויים "לעייל פילא בקופא דמחטא" (להכניס פיל בנקב של מחט) או לטהר את השרץ בק"ץ טעמים; יש המתארים בקיאות — מספר הפעמים שחכם חזר על הש"ס, ידיעתו על פה ספרי קודש רבים, יש המצביעים על שקידה בלתי רגילה ועוד ועוד. דוגמה קדומה לדבר היא מה שמספר הרב חיד"א בספר 'שם הגדולים' (מערכת ספרים, ערך 'זכרון יעקב'):

ואני הצעיר זכיתי לראות הרב מהר"ר יוסף הנוכר והיה סיני ועוקר הרים... והיה קורא השלחן ערוך ד' חלקים בכל חדש בבית הכנסת כמו שכתב מרן בהקדמתו שחלקו לשלשים חלקים שילמדוהו בכל חדש, והיה דיין במדינת אנשכאך. וחמיו... התורני המופלא ר' וואלף קרא כל הש"ס וד' טורים י"ג פעמים כי כן העידו עליו, ואני ראיתיו שאחר תפלה תיכף היה קורא דף גמרא בבית הכנסת.

סיפורים רבים מתארים את המציאות בכנות ובדיוק, אך יש גם סיפורים רבים שאינם אלא בגדר גוזמא והפלגה. לעתים הערצה שהעריצו תלמידים את רבותיהם הסיחה דעתם מקן האמת; עוצמת אור התורה שראו סינוורה אותם, והדבר משתקף בניסוחיהם ובתיאוריהם. ולעתים הגזימו החסידים כדי לשבר את אזני חבריהם, שיתפעלו אף הם מהסיפור ומהחכם. בדבר חשיבות סיפורי שבח של תלמידי חכמים כתוב בספר 'לבנת הספיר' המיוחס לר' דוד בנו של ר' יהודה החסיד¹:

1. מתוך: א"א אורבך, 'קילוס' — על ליברמן מליברמן, מחקרים בספרות התלמודית (לכבוד ר"ש ליברמן), ירושלים, תשמ"ג, עמ' 7.

נראה כי מצוה גדולה לשבח את החכם... כי בסבה זו ילמדו בני אדם חכמה גם תחזקנה ידיהם... וכן רגילין חכמי ארץ ישראל כי שבת לומדי התורה שבת הוא לתורה.

להלן נביא שני סיפורים המתארים גדלות בתורה שמשכו את תשומת ליבנו. שניהם מדברים על בקיאות בתלמוד מתוך הכרת 'מסורת הש"ס', שהיא מערכת של הערות הפניה לסוגיות מקבילות הנמצאת בשולי דף התלמוד. 'מסורת הש"ס' נתחברה על ידי ר' יהושע בועז (מחצית ראשונה של המאה ה-16), והוספות ל'מסורת הש"ס' כתב ר' ישעיה פייק ברלין (תע"ט-תקנ"ט) והללו מוקפות בדפוסי התלמוד בסוגריים מרובעים.

א. ר' חיים יהודה סוסניצ'ר, המגיד מברודי, בעל שאלות ותשובות 'שערי דעה' (1840-1903), מגאוני ליטא היה. בנו ר' שמעון, נודע עוד מילדותו כתור עילוי. מעט מחידושי תורתו נדפסו ב'שערי דעה'. ר' מיכאל הכהן ברור, אביו של החכם החוקר ד"ר אברהם יעקב ברור, מספר בזכרונותיו על בקיאותו הרבה. כל התלמוד שגור היה בפיו. כשכא ר' שמעון כבן י"ג שנה לאב ב"ר דקהילת לברוב, ר' יוסף שאול נתנון בעל שו"ת 'שואל ומשיב', השתומם האב"ד על בקיאותו. ר' מיכאל החל ללמוד עם ר' שמעון בחברותא. וכן הוא מספר עליו:²

גדול היה האיש ההוא בבקיאותו. כל מה שראה ושמע פעם אחת היה כמאן דמונח בקופסה, ככתבו וכלשונו עם סימן הדף והעמוד בלי כל נגמגום כלל. ולא רק ש"ס ותוספות כי אם גם הרבה פוסקים ראשונים היו תרותים על לוח לבו, היה ש"ס-חי ומתנועע פשוטו כמשמעו, ולא זו בלבד, אלא שהיו פותחים שלא בפניו איזה מסכתא, וקוראים לפניו ברשימה של מסורת הש"ס שנרשם על איזה מן המאמרים שמקומו במסכתא זו ועוד בכמה מקומות שבש"ס, כגון למשל: שבת דף י"ח, יבמות נ"א, קידושין דף מ"ה, ומיד כשקראו לפניו רשימה זו היה אומר את לשון המאמר שבגמרא, שעליו מראה רשימה ההיא. כהרף עין עבר על פני הדפים שבמראה המקומות הנ"ל ומצא תיכף את המאמר הנמצא בכל אחד מן המקומות בשוה ואמרו כלשונו בעל פה. אבל כגודל בקיאותו כן גדלה גם תמימותו. ואף על פי שכתב הרבה חידושי תורה והיה כמעין הנובע וכנהר שאינו פוסק כל היום כלו וגם בלילה לא שכב לבו, וכל ההרוריו ומחשבותיו היו רק תורה ועוד הפעם תורה, אבל חדושו לא הצטיינו בחריפות כלל וכלל, כי אם בבקיאות למופת.³

ב. ר' זעליג ראובן בענגיס (תרכ"ד-תשי"ג), בעל 'פלגות ראוכל', היה הראב"ד בירושלים לפני שני דורות. מפורסם היה כבקיא וחרף. ר' בצלאל לנדוי חיבר סקירה על חייו ופעולותיו. בסוף הסקירה מספר הוא על גדולתו בתורה בערוב ימיו. אף בתקופה זו, כשהיה חלש, הרבה לחזור על משנתו. כותב לנדוי:⁴

2. זכרונות אב ובנו, מאת ר' מיכאל הכהן ברור ובנו ד"ר אברהם יעקב ברור, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 143.
3. מסיפור לסיפור באותו ענין: שמעתי ממור"ר ר' אריה בינה זצ"ל, שבישיבת מיר היה תלמיד אחד שהיה בקיא גדול והיה יודע מקור כל מימרא או ציטוט, אך לא הבין כל כך את מה שלמד וזכר. והיו קוראים עליו את הפסוק (איוב כח ג): "אלוקים הבין דרכה והוא ידע את מקומה".
4. חידושי הגדו"ר בענגיס, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' 22. כיון שהוכרנו את בקיאותו של הרב בענגיס נביא כאן סיפור נוסף עליו שמביא ב' לנדוי (שם) בשם הגרש"ז אייערבך: הרב בענגיס נוהג היה מדי

מספר בן ביתו ר' יצחק ולס שליט"א שרבינו ביקש באותם הימים שיפתח בדפי גמרא ויאמר לו הצינן האחרון ש"במסורת הש"ס" או ב"גליין הש"ס", והוא יגיד לו באיזה מסכת ובאיזה דף הצינן, הלה הוציא מסכתות שונות ופתח במספר מקומות ועל אתר צינן רבינו את המקום המדוייק.

סיפור קצת דומה מביא ר' מיכאל ברור על ר' ישראל ניסן מנוישטאדט, שהיה יכול לזהות שם ספר "על ידי קריאה בשורות האחרונות של דף מן הדפים".⁵

הסיפורים שהובאו לעיל הינם ספציפיים, אין בהם הפלגה מספרית או מליצות קשות להערכה, ומשום כך הם אמינים ביותר. בסיפור הראשון ידע ר' שמעון על פה את התלמוד ולפיכך כשציננו לו שלוש עמודים שונים הוא עבר עליהם על פה ומיד מצא את המשפט המופיע בשלושתם. הסיפור השני, לענ"ד, מראה על בקיאות גדולה יותר: הרב בענגיס היה כה בקיא בדף התלמוד, שלא רק את התלמוד ידע על פה אלא אף את הערות השוליים שמסביב, כאילו מצולם היה לו בראשו הדף כולו על חלקיו השונים.⁶ אין פלא איפוא שעל הרב בענגיס

אחד-עשר חודשים לעשות סיום על התלמוד ומקורביו היו מומנים להשתתף בסיום. יום אחד הופתעו מקורביו לשמוע ממנו שהוא עומד לערוך סיום אחר חמישה חודשים מהסיום הקודם. לשאלתם סיפר כי בתוקף תפקידו כראב"ד וכרב העיר ירושלים הוא מוזמן פעמים הרבה לסידור קידושין ולסנדקאות, ולפעמים נאלץ הוא לחכות שעה קלה. הוא קבע לו סדר מיוחד ללמוד בעל פה כרגעי המתנה אלו, וכעת הוא עושה סיום ש"ס על סדר זה. עוד מסופר עליו כי חודשים אחדים לפני פטירתו אמר לאחד מבאי ביתו כי סיים כעת את התלמוד בפעם המאה ואחת.

5. לעיל, הערה 2, עמ' 76-78. מובא שם עוד סיפור מעניין על בקיאותו בתלמוד: "שצוה להביא לפניו גמרא, והעמיד את אצבעו על מקום מסוים באחד הדפים, ואמר בשנים או שלשה דפים שלפני זה ימצא כתוב במקום הזה שתחת אצבעו מאמר או מלה פלונית, וכן היה שאחר שעלעל חד, שתיים, שלוש נמצא המאמר או המלה שאמר מראש, מכון תחת אצבעו". שמעתי משכני הגרש"ז ברודא שליט"א כי ר' יוסף שימשילביץ (נפטר בתרצ"ד) שהיה המשגיח של ישיבת עץ חיים, נהג לחזור בעל פה על מסכות שלמות מהתלמוד בדרכו מהישיבה לביתו. פעם אחת בחנו אביו של הגרש"ז: היה מראה לפניו שורה אחרונה של עמודים מהתלמוד, והוא ידע לומר לו מה נאמר באתם עמודים. מנכדו, ד"ר יעקב שלהב שמעתי, כי הראי"ה קוק הספיד את הרב שימשילביץ בהלוותו ואמר: אם חס ושלום היה התלמוד נשרף ונאבד היינו יכולים לשחזור באמצעות הרב שימשילביץ. כשהיה ד"ר שלהב ילד קטן הושיבו סבו על ברכיו ואמר לו שישם אצבע קטנה על מלה כלשהי בתלמוד ושיגיד לו מספר כלשהו, והיה יודע לומר איזה מלה נמצאת תחת האצבע אחר מספר הדפים שנקב הנכד. כספר גידולי צינן (ירושלים תשנ"ב) מזכיר רימ"ז הורוויץ את ר' יוסף וכותב (עמ' רפד): "חכם אחד כבודו הרה"ג חרף ובקיא מזה"ר יוסף שימשילביץ נ"י השיב על זה...".

6. "צילום" הדף התלמודי הוא אחת הסיבות לכך שמדפיסי התלמוד לא שינו את מבנהו של הדף. סיבה נוספת, מרכזית, היא ההתחשבות בהפניות שבספרות הרבנית. הדבר הגיע לידי כך, שבתלמוד הבבלי שתורגם ונתפרש באנגלית בהוצאת The ArtScroll (כרוקלין תש"ן ואילך), עמדו המדפיסים בפני בעיה: מחד גיסא רצו לשמור על תבנית עמודי התלמוד ומאידך גיסא רצו להביא זה מול זה את המקור ואת התרגום והפירושה האנגלי, שהם ארוכים הרבה יותר מן המקור. כפתרון לבעיה זו הם צילמו מספר פעמים עמוד מן התלמוד שנתפרש על פני כמה עמודים. כך למשל בכא מציצא סט ע"א מצולם שם חמש פעמים מחמת התרגום והפירוש הארוך שכתבו לו. אבי מורי סיפר לי ששמע כי הרב א' שך אמר למדפיסים שאם ישנו את תבנית הדף התלמודי הוא יחריס את מפעלם. לעומת מפעל זה, במפעל התרגום והפירוש העברי

גם מסופר⁷ שבוקנתו אמר לילד אחד: טול גמרא ואני אדקלם בפניך על פה את התלמוד, את רש"י ואת תוספות, וברגע שאטעה אתן לך פרס כספי. הילד בחן אותו כמה ימים, כל יום במשך שעות ולא קיבל מתנה.

סיפורים אלה ואחרים על גדלות חכמי התורה אוהבים לספר ב"עולם הישיבות". עיסוק רב מדי בסיפורי שבת על רבנים עלול לגרום לכיטול תורה ולרפיון הלימוד, מחמת הקושי לתפוס את גודל החריפות או הבקיאות של החכם, שעליו מסופר הסיפור. התלמיד השומע נשאר כל ימיו בגדר מעריך וחסיד ואינו מנסה כלל להפוך לאישיות תורנית בפני עצמה. מאידך, קשה להאמין כי אדם שאינו קרוב לתלמיד חכם גדול ישאף לגדלות תורנית, וממילא מועטים הסיכויים שיגיע רחוק בלימודו. שביל הזהב הוא הרצוי: הכרת גדולי תורה, שימוש תלמידי חכמים, שמיעה וקריאה של סיפורים על גדלותם, כל זאת במידה סבירה — כשהמטרה היא חיזוק הלומד ודירבונו, וקנאת סופרים תרבה חכמה.

מעבר לכך, הכרת 'גאוני תורה' כמשמעות המקובלת היום של ביטוי זה⁸ מובילה לעונה: גאון תורני זה, אפילו דעותיו אינן נראות לי, אפילו פסקי הלכה שלו תמוהים בעיני, עלי להיזהר בכבודו, לשקול דבריו יפה יפה קודם שאעז לבקר⁹. דומה כי בענין כיבוד גדולי

לתלמוד של הר"ע שטיינולץ שונתה התבנית: כל עמוד מעמודי ש"ס וילנא מתפרש על פני שני עמודים, ימני ושמאלי, כך שהלומד רואה לנגד עיניו עמוד ש"ס מסורתי שלם עם ביאורו המלא.

7.

לעיל הערה 4, שם.

8.

כוונתי לאדם מחונן כשכל או בכושר יצירה בלתי רגילים, ולא לתואר כבוד שניתן כיום לכל רב ור"מ. כבר העיד החכם ר"א היימאן בהקדמה לספרו תולדות תנאים ואמוראים (נכחה בתר"ע), ח"א, ירושלים, תשכ"ד, עמ' טז: "ותוארים כהיום הוולו כל כך עד שגם תואר גאון גדול כותבים על אנשים פשוטים שלא קראו ולא שנו. וכמעט לחרפה נהיה אם אין כותבים על רב "הגאון האמיתי", כי בזה יראו ש"גאון תמא" הוא אינו אמיתי. וכבר אמר לי חכם אחד לו קמו מקברם החכמים וראו את כל הגדולות והגאונות אשר נכתב על מצבותיהם אז היו בושים, ועניתי לו שאין ממש בדבריו יען שכמה מהם לא היו יכולין גם לקרוא את כל הכתוב עליי". שמעתי פעם על רב אחד שלא הסכים לתת שיעור אם לא יתארוהו כמודעה על השיעור בתואר "הרב הגאון". מנגד, א"א הלוי בהקדמה לספרו ערכי האגדה וההלכה, ח"א, תל-אביב, תשל"ט, עמ' 21, בכקורתו על א"א אורבך ועל ספרו חז"ל — פרקי אמונות ודעות, הקפיד בלשונו: "אורבך אינו גאון, הפורץ דרכים חדשות, אך הוא בלי ספק, עילוי, ולא מן הקטנים שבהם". על רא"ה קוק מספר ש' רו, מלאכים כבני אדם, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 420: "שעות אחדות לפני פטירתו, רמו לבנו יחידו, הרב צבי יהודה, שיגש אליו... ציווה עליו בדבר כתביו שיכניס לרפוס והזיהירו לבל ירשום תארי כבוד על גבי שער הספרים, מלבד התואר "הרב", כי תארים שנאה נפשו". וראה באריכות ח"י חמיאל, 'על נושא התארים בשו"ת כשנים תר"ך-תרנ"ה', סיני, צה (תשמ"ד), עמ' נט-פד.

9.

סיפור אישי: מורי ללשון ולספרות בכתה ט' היה ר' משה לוי, תלמיד ותיק של הרב עובדיה יוסף וצעיר ממנו בשנים אחדות. יותר מכללי לשון וניתוחים ספרותיים שלמדני מר לוי חרות בזכרוני מה שנוהג היה לספר לתלמידים (שהיו מבקשים לשמוע ממנו סיפורים): ישבנו תלמידיו של הר"ע יוסף ובדקנו כמה ספרי שו"ת יודע הוא בעל פה, ומצאנו כי הוא יודע שלושת אלפים ספרי שו"ת "על היסמן והסעיף". כל מי ששמע אי פעם את הרב יוסף כשיעור הלכתי אינו זקוק לראיות למה שמצאו תלמידיו, אלא לעיכול הדברים בלבד.

ישראל, הערצתם והאזנה לדבריהם¹⁰ יש לציבור הדתי לאומי מה ללמוד מהציבור החרדי¹¹. לבסוף משהו על הסגנון. לעתים מתבטאים מקצת רבנים בסגנון בוטה או חריף מדי לטעמו של השומע. יש כמובן לבדוק את ההקשר בו נאמרו הדברים. כך יש לנהוג לא רק ביחס לרב, אלא גם ביחס לכל אישיות רוחנית או פוליטית שדבריה קשים לשמיעה. אם הבריקה מעלה שאכן הדברים נאמרו בסגנון בלתי הולם, ראוי לאמץ את מנהגו של ר' מאיר ביחס לרבו, אלישע בן אביה (חגיגה טו ע"ב): "ר' מאיר רימון מצא, תוכו נטל קליפתו זרק".

10. אין כוונתנו לקיצוניות השניה, שכן אף היא אינה ראויה. ראה על הנושא: ש' פרידמן, 'אמונת חכמים — במישור החברתי ובבעיות הציבור — אתגר רעיוני או הנחה אופרטיבית?', ספר זכרון למרדכי ויזר, יבנה תשמ"א, עמ' 136-159; "דן, 'אמונה בתורה לאמונה בצדיק', מעריב, כג כסלו תשמ"ט (2.12.88); מ' פייקאד, חסידות פולין, ירושלים, תש"ן, עמ' 81-96; ש' פרידמן, החברה החרדית — מקורות מגמות ותהליכים, ירושלים 1991, עמ' 104-114; ב' בראון, דעת-תורה ואמונת חכמים בהגות החרדית, ע"ג, האוני' העברית, ירושלים תשנ"ו.

11. לא התייחסנו במסגרת זו לספרות המתארת את גדלותם המוסרית של צדיקי ישראל. אך נמליץ כאן על ספריו של ש' רו איש צדיק היה (ירושלים תשל"ב) וצדיק יסוד עולם (ירושלים תשנ"ו), בהם משורטטת בדייקנות ובכשרון ספרותי דמותו של הצדיק הירושלמי ר' אריה לוי. וראה גם בספרו של רו הנזכר לעיל בהע' 8.